

Hoạn quan Triệu Cao

VINH QUANG VÀ CAY ĐẮNG

ThS. NGUYỄN THỊ HUỆ – ThS. NGUYỄN THỊ TY
Đại học Sư phạm Huế

Hoạn quan (Thái giám, Công công, Nội thị...) là một chức quan rất đặc biệt trong hàng ngũ quan lại Trung Quốc. Lịch sử hoạn quan trải dài trên 2000 năm với số lượng đông đảo, trong đó Triệu Cao là kẻ chuyên quyền, độc đoán nhất. Nghiên cứu hoạn quan Triệu Cao, chúng ta hiểu rõ bản chất hai mặt của sản phẩm “địa hình”, một đặc trưng điển hình của chế độ phong kiến Trung Quốc, đồng thời hiểu thêm một nguyên nhân về sự sụp đổ nhanh chóng của nhà Tần.

1. Triệu Cao - “Vinh quang” và cay đắng.

Tài liệu ghi chép về Triệu Cao rất ít. Không rõ năm sinh của Triệu Cao (hầu hết Thái giám đều vậy), năm mất là năm 207 TCN. Triệu Cao là hậu duệ của tầng lớp quý tộc cùng họ với vua Triệu. Cục diện Chiến Quốc tàn khốc đã biến nước Triệu của Cao lâm vào cảnh tang thương. Mẹ của ông bị lưu đày, về sau

cũng chết. Cha, em trai Triệu Thành và Cao trở thành Thái giám. Trong con mắt của người đời, hoạn quan là những kẻ nam không ra nam, nữ không ra nữ. Họ bị tổn thất sâu sắc về tâm sinh lý. Triệu Cao to lớn vạm vỡ, nhanh nhẹn hoạt bát nên được đưa vào hầu hạ trong nội cung của Tần Thủy Hoàng.

Năm 221 TCN, sau khi thống nhất đất nước, Tần Thủy Hoàng xây dựng chế độ phong kiến trung ương tập quyền. Đường lối Pháp gia đã giúp nhà Tần giành thắng trong thời chiến tranh, nay hoà bình vẫn được tiếp tục sử dụng, đồng thời đẩy pháp luật đến mức “không ân đức, nhân nghĩa”. Mặt khác, Thủy Hoàng gấp rút xây dựng nhiều công trình kiến trúc đồ sộ, tiêu tốn quá nhiều tiền của của nhân dân. Dân chúng khắp nơi nổi dậy chống đối. Tình hình đó khiến Triệu Cao quyết tâm hơn trong việc trả thù.

Được hầu hạ trong chốn thâm cung của Tần Thủy Hoàng, có học vấn, ăn nói lưu loát, nhanh nhẹn, cần mẫn, Triệu Cao được Tần Thủy Hoàng phong chức Trung Xa phủ Lệnh kiêm Phù tử lệnh (giữ ấn tín). Triệu lại được Thủy Hoàng chọn làm thầy dạy học cho con thứ Hồ Hợi. Vừa được phong chức vụ cao, vừa được làm gia sư, Triệu Cao mở cở trong bụng.

Tần Thủy Hoàng chết, Triệu Cao hủ giặc

Nước Tần coi trọng hình luật, Triệu cũng bắt đầu con đường công danh bằng kiến thức luật pháp. Cao ngày đêm nghiên cứu kỹ “Ngục luật pháp lệnh”, đối chiếu hành vi phạm tội, xét xử nghiêm minh. Triệu càng phạt nặng bao nhiêu, Tần Thủy Hoàng càng ưng ý bấy nhiêu. Là một Thái giám, nhờ nổi tiếng tinh thông pháp luật và có tài thư pháp, Triệu Cao trở thành trụ cột của nước Tần. Có thể nói, khả năng của Cao bộc lộ đúng lúc Tần Thủy Hoàng chủ trương thống nhất văn tự trong cả nước. Công việc này nhà Tần giao cho Thừa tướng Lý Tư phụ trách. Lý Tư đã mời Triệu Cao biên soạn công trình “Viên Lịch Thiên”, làm sách mẫu chữ cho thiên hạ.

Công việc của Triệu Cao cứ thế trôi qua một cách thuận lợi. Tuy nhiên, thử thách đối với Cao là việc dạy dỗ Hồ Hợi. Hồ Hợi là con út của Tần Thủy Hoàng, vốn được nuông chiều từ nhỏ, suốt ngày rong chơi, không chịu học hành, thích các trò mới lạ. Trong khi đó, Tần Thủy

Hoàng lại muốn con mình trở thành vị vua trong tương lai. Suy đi, tính lại Triệu quyết định “dối trên, lừa dưới tất cả phải cừ khôi”. Cách làm của Triệu khiến Hồ Hợi thoát khỏi áp lực của cha, vô cùng sung sướng, kính nể thầy mình, còn Cao được Tần Thủy Hoàng tin tưởng. Nhưng nhà Tần còn đó, nợ nước, thù nhà vẫn chưa trả được, Triệu Cao ăn không ngon, ngủ không yên.

Năm 210 TCN, Tần Thủy Hoàng quyết định đi tuần thú phương Nam. Đoàn tuần du gồm Thừa tướng Lý Tư, quan Thượng khanh Mông Nghị, Trung Xa Phủ lệnh Triệu Cao, con thứ Hồ Hợi. Người, ngựa, cò xí rợ trời kéo quân ra khỏi Hàm Dương, hướng xuống phía Nam, đến Cửu Nghi Sơn (tỉnh Hồ Nam hiện nay) để tế mộ vua Thuấn. Sau đó, đoàn tiếp tục xuống thuyền, dọc theo Trường Giang đến núi Lư Sơn, vào sông Tiên Đường đến tỉnh Chiết Giang tế vua Đại Vũ. Quãng đường tuần du quá dài, sóng gió nổi lên dữ dội, Tần Thủy Hoàng cảm thấy mệt mỏi.

Đoàn tuần du quyết định trở về kinh, đến Bình Nguyên (nay thuộc phía Nam huyện Bình Nguyên, tỉnh Sơn Đông), bệnh nhà vua ngày một nặng. Biết không thể qua được, Tần Thủy Hoàng gọi Triệu Cao đến, bảo viết thư cấp báo con trưởng Phù Tô (đang làm Giám quân ở tỉnh Thiểm Tây) về ngay Hàm Dương kịp lo tang lễ và lên ngôi Hoàng đế. Thư chưa kịp gửi, đến Sa Khâu (Đông Nam huyện Cự Lộc, Hà Bắc), Tần Thủy

Hoàng đã chết. Dù không nói ra, nhưng cái chết đột ngột của Tần Thủy Hoàng khiến Triệu Cao vô cùng hả giận. Triệu miên man suy nghĩ ai sẽ là hoàng đế nước Tần bây giờ?

Chinh biến Sa Khâu, Hồ Hợi lên ngôi.

Trong bầu không khí tưởng như thanh bình đó, đang nhen nhóm một âm mưu đảo chính, mà kẻ chủ mưu là Triệu Cao. Triệu muốn lập Hồ Hợi làm vua, nhưng Lý Tư ủng hộ Phù Tô theo di huấn của Tiên Hoàng. Sự bất đồng giữa Triệu Cao và Lý Tư ngấm ngầm bùng nổ. Lý Tư năm lần bảy lượt giục Triệu Cao mau gọi Phù Tô về. Nhưng y vẫn lờ đi. Ngược lại, Triệu Cao sẵn đón, thuyết phục Hồ Hợi đăng quang. Bản thân Hồ Hợi do dự, vì lên ngôi lúc này “danh không chính, ngôn không thuận”, quần thần không phục, nên chưa nhận lời. Hiểu ý Hồ Hợi, nắm bắt tâm lý tham quyền, đố kỵ của Lý Tư, Triệu Cao xoay sang vừa mua chuộc vừa đe dọa Lý Tư: “Nếu ông theo kế của tôi tức thì được hưởng phúc, phong hầu, đòi đòi quan tước, còn không nghe theo thì tai họa ngay lập tức ụp lên đầu, con cháu thân thích của ông cũng liên đới bị hại”.

Lý Tư thừa hiểu, đằng sau Triệu Cao là Hồ Hợi, nên nhắm mắt xuôi theo. Sẵn ấn tín trong tay, Triệu Cao, Hồ Hợi và Lý Tư họp bàn chính sự. Triệu Cao thay Hồ Hợi xé di chúc của Tần Thủy Hoàng, viết chúc thư giả kể tội Phù Tô bất hiếu, tướng Mông Diêm bất trung, ban cho tội

chết. Phù Tô đọc thư xong, vội rút kiếm tự kết liễu đời mình. Tướng Mông Diêm chống lại, bị bắt giam ở ngục Dương Chu. Tần Thủy Hoàng không còn, Phù Tô bị giết, Lý Tư nhu nhược, Triệu Cao ung dung sắp đặt vua mới.

Năm 209 TCN, Hồ Hợi lên ngôi, hiệu Tần Nhị Thế. Để trả ơn, Nhị Thế phong cho Cao chức Lang Trung Lệnh, trực tiếp giám sát quân cấm vệ trong cung, quyền lớn trùm cả triều đình. Hồ Hợi lúc này mới 21 tuổi, đang thời trai trẻ, suốt ngày chìm đắm vào thú vui. Triệu Cao như đi guốc trong bụng Hồ Hợi, để cho hoàng đế tha hồ hưởng lạc thú. Triệu tiếp tục đẩy nhanh mục tiêu.

Diệt trừ vây cánh, cô lập Nhị Thế

Trước hết, Triệu Cao nhắm vào trụ cột của Tần Thủy Hoàng là hai anh em Mông Diêm, Mông Nghị. Mông Nghị là mưu thần của Tần Thủy Hoàng, có công rất lớn trong việc thống nhất Trung Quốc. Mông Diêm là tướng của Phù Tô. Không chậm nửa bước, Triệu sai đao phủ tiễn hai anh em họ Mông về chầu Diêm vương. Hạ thủ xong Mông Diêm, Mông Nghị, Triệu Cao khoái chí, cất tiếng cười vang.

Nhưng nhà Tần còn đó, họ hàng thân thuộc của Thủy Hoàng vẫn còn trên 20 người, mặt Cao tối sầm lại. Hồ Hợi đã thông đồng với Triệu Cao đoạt lấy ngôi vua, ngày đêm vô cùng lo lắng, hối thúc Triệu Cao giúp. Triệu Cao là hoạn quan mưu thâm, rất gian xảo, quỷ quyệt, giỏi tung tin đồn nhảm, đâu có dễ dàng nói rõ ý đồ của mình. Thời cơ đã đến, Triệu

Cao quyết định cô lập Nhị Thế, đã mượn tay Tân Vương thanh toán họ hàng nhà Tần. Chờ mãi không thấy Triệu trả lời, Hồ Hợi dục “Khanh nên nghĩ cho ta”. Lúc này, Triệu Cao mới hiến kế “Diệt trừ hết đám cựu thần của Tiên đế, sắp đặt những kẻ thân hoàng đế vào các công việc quan trọng của triều đình. Như thế bộ hạ có thể kê cao gối mà thành thời”. Nghe xong, Nhị Thế thở phào nhẹ nhõm.

Hồ Hợi đâu có ngờ rằng, y đã lấp tên cho Triệu Cao bán. Mưu kế của Cao được thi hành ngay, “sáu vị công tử bị ghép vào tội chết, mười hai vị công tử bị đưa ra ngoài thành Hàm Dương chém đầu thị uy. Mười vị công tử khác bị tịch biên gia sản, quản thúc trong thành Hàm Dương”. Ngoài Mông Nghị, Mông Diêm, tất cả cận thần của Tần Thủy Hoàng như Trung lang, Ngoại lang, Tán lang bị xử tử không sót một ai.

Triệu Cao tiếp tục lựa lời ngon ngọt tâng bốc, cô lập Hồ Hợi “Hoàng đế là đáng thiên tử, vua phải giữ vẻ thần bí, nên ở tít trong điện Cửu Trùng, khi thiết triều thì ngồi vọi vọi trên cao... để dân luôn cảm thấy sợ về sự thiêng liêng, thần bí của vua”. Nhị Thế nghe xong mặt mày hớn hỏ, liền reo lên: “Theo người nói, Trẫm cứ ngồi trong thâm cung mà hưởng thụ, chính sự sẽ giao cho người cả nhé”. Từ đó Nhị Thế không biết ai khác ngoài đám hoạn quan, cung tần, mỹ nữ. Công việc điều binh, khiển tướng phó thác cho nịnh thần Triệu Cao.

Diệt Lý Tư, xây dựng nanh vuốt

Trong khi Nhị Thế ở trong cung suốt ngày chơi bời, ca múa, Triệu lên triều, đưa họ hàng thân thích vào nội cung. Triệu Cao phong em ruột Thành Trung chức Trung Xa Phủ Lệnh cai quản quân cấm vệ của triều đình, bảo vệ kinh đô, đưa con rể Diêm Lạc (con nuôi) làm quan lệnh Hàm Dương, quản lý đất kinh sư. Những chức vụ cốt yếu như Ngự sử, Trung lang, Thị trung giao cho tay chân thân tín. Khắp nơi trong triều, ngoài nội đều là tâm phúc của Cao. Những ai muốn chống Cao cũng không có cơ hội. Chỉ còn Lý Tư, nhiều lần khẩn khoản xin gặp Hoàng đế, vạch tội tiếm quyền, lợi dụng vua của Cao. Triệu Cao tâm với Nhị Thế: “Hạ thần là một tên hoạn quan bé nhỏ, sao đủ sức làm phản được? Thừa tướng Lý Tư nắm quyền hành trong tay, mọi người trên dưới chỉ biết Lý Tư đâu có biết Bệ hạ”. Triệu Cao muốn chôn sâu bí mật ở Sa Khâu, vu cho cha con Lý Tư tội bất trung và phản nghịch. Lời nói của Triệu như lửa đổ thêm dầu, Nhị Thế ngu muội liền hạ lệnh bắt Lý Tư tống giam. Năm 208 TCN, Lý Tư bị chém ở chợ Hàm Dương, con cháu cũng bị tru di.

Triệu Cao muốn làm Hoàng đế

Hại chết Lý Tư chết rồi, Triệu Cao đương nhiên trở thành Thừa tướng, quyền cao, chức trọng, đứng đầu đội ngũ quan lại triều đình. Vinh quang đến tột đỉnh, Triệu càng ngang ngược lộng hành không coi Nhị Thế ra gì, thực thi kế hoạch đoạt ngôi nhà Tần.

Để nắm chắc các thế lực trong triều ai theo mình, ai không, Cao sắp sẵn mưu kế “Chỉ hươu là ngựa”, tấn tuồng nổi tiếng trong lịch sử Trung Quốc. Năm 207 TCN, Triệu Cao dắt một con nai dâng lên Nhị Thế và ngạo mạn tâu rằng: “Tôi xin đem một con ngựa tốt dâng lên Bệ hạ”. Nhị Thế suốt ngày rong chơi, săn bắn làm gì không biết đó là nai. Vua cười ngặt nghẽo bảo Triệu Cao: “Thừa tướng sai rồi, đây là con nai mà”. Nhưng Triệu Cao cứ khẳng khẳng nói đó là ngựa. Nhị Thế quay sang hỏi quần thần. Một số đại thần ngơ ngác chưa biết trả lời sao đành im lặng. Số khác nhanh trí đoán được ý đồ thâm hiểm của Triệu đồng thanh trả lời là ngựa. Chỉ cần có thế, Triệu Cao đã phân loại, tiêu diệt đối thủ, đẩy nhanh kế hoạch lật đổ nhà Tần.

Vốn rất mê tín, hôm sau Hồ Hợi cho gọi quan bói Thái bốc, xem một quẻ. Quan Thái bốc (là người của Triệu Cao), trả lời vì nhà vua không chịu trai giới nên quỷ thần quở trách làm vua hoa mắt và yêu cầu vua rời kinh đô sang vườn Thượng Lâm trai giới. Ở vườn Thượng Lâm, Nhị Thế vẫn tiếp tục săn bắn, tiệc tùng, chẳng may bắn nhầm người qua đường. Triệu Cao nắm cơ hội, yêu cầu vua dời sang Di Vọng Cung, cách kinh đô Hàm Dương 8 dặm để cầu siêu, cầu đảo. Bấy giờ, Nhị Thế là một vị vua bù nhìn không hơn không kém. Nhà Tần đã mục rữa bên trong. Mâu thuẫn giai cấp bùng nổ, dân chúng nổi dậy chống đối khắp nơi. Tin tức quân khởi nghĩa đến

tại Nhị Thế, Nhị Thế cho gọi Triệu Cao đến hỏi tội. Triệu Cao cấp báo em ruột Thành Trung, con rể Diêm Lạc về kinh đô bàn bạc. Triệu Cao quyết định phế truất Hồ Hợi, đưa Tử Anh (con của Phù Tô) nối ngôi.

Để việc đảo chính trót lọt, Triệu vạch kế hoạch tỉ mỉ hơn, cử Thành Trung phụ trách quân cấm vệ ở hoàng cung và giám sát mọi động tĩnh của Nhị Thế. Diêm Lạc dẫn 1.000 quân bao vây Di Vọng Cung, đồng thời cho lính đóng giả quân khởi nghĩa, trong ngoài phối hợp quấy rối. Khi quân Triệu Cao bao vây Di Vọng Cung, quân cấm vệ của Nhị Thế bỏ chạy tán loạn, tình thế trở nên nhốn nháo. Chỉ còn lại một tên thái giám, Nhị Thế bủn rủn tay chân, khẩn khoản xin Diêm Lạc tha mạng sống, thậm chí nhường ngôi chỉ làm một dân thường. Trong cơn mắt của Diêm Lạc, Nhị Thế chỉ là một kẻ “ngông cuồng, tự đại, ham mê hành lạc, lạm sát vô can, ngu dốt, bất tài”. Mặc dù Nhị Thế cố van nài, nhưng chỉ nghe tiếng quát lạnh lùng của Diêm Lạc: “Ta chỉ biết phụng mệnh Thừa tướng”. Nhị Thế không thể nào tin nổi, tâm phúc Triệu Cao lại trở thành kẻ giết mình. Năm 207 TCN, nhận kiếm từ tay Diêm Lạc, Hồ Hợi đau đớn, nhắm mắt tự kết liễu. Diêm Lạc cắt đầu Nhị Thế mang về trình báo, Triệu Cao thở phào nhẹ nhõm...

Ngôi vua trống không, Triệu Cao coi bỏ y phục Thái giám, soi gương, chải tóc, sửa sửa, mặc áo hoàng bào, đeo ấn ngọc,

hiên ngang bước lên điện, chuẩn bị ngồi vào ngai vàng trước sự im lặng của văn võ bá quan. Hai lần bước lên long sàng, vẫn không thể ngồi được, Cao đành cởi xiêm áo, bỏ luôn cả ấn tín, trở về nguyên trạng một hoạn quan. Thế mới biết Triệu Cao xem thường vương pháp thế nào. Nhưng Trung Quốc một ngày không thể không có vua.

Tử Anh làm vua. Cái chết của Triệu Cao

Ai sẽ làm vua? Tử Anh dòng dõi hoàng tộc, được quan lại tín nhiệm. Đặc biệt con người này thế cô, lực mỏng, chẳng thể nào chống nổi mình. Sau khi phân tích, Triệu Cao đứng ra triệu tập quần thần, thông báo cái chết của Nhị Thế, quyết định lập Tử Anh. Vốn quen theo sự sắp xếp của Cao, văn võ, bá quan đồng thanh hô to “Thừa tướng cứ định đoạt”. Năm 206 TCN, Tử Anh được lập làm Tần Vương.

Đối với Tử Anh, Triệu Cao chẳng xa lạ gì. Hắn là con người thâm độc, nham hiểm, đã bày mưu kế giết hại cha mình, Hồ Hợi, Thừa tướng Lý Tư, tướng Mông Điềm, thượng khanh Mông Nghị, nhiều văn võ, công tôn, công tử. Việc đưa mình lên làm vua cũng vì mục đích riêng, trước sau cũng bị hắn giết. Tử Anh lập kế, bàn với hai con giả vờ ốm, đợi lúc hắn đến, ba cha con sẽ giết Cao.

Năm ngày sau, đã đến lúc lễ tế Tôn miếu, không thấy Tử Anh, Triệu Cao sai người đi mời. Đợi mãi, vẫn không thấy

bóng dáng của Tần Vương, Triệu uất lên mắng nhà vua trước mặt bá quan: “Ta mời người làm Tần Vương, người không muốn, hay là lại muốn chết. Đợi ta lên làm Tần Vương ta sẽ hỏi đến chuyện này”. Đã giận lại càng sôi thêm, Triệu Cao sốt ruột tiến thẳng đến phủ đệ của Tử Anh, không cần gõ cửa, dùng sức đẩy cửa bước vào, miệng quát: “Vào tế tổ tiên là việc lớn của triều đình, sao công tử không đi?”. Triệu Cao chưa dứt lời, đã bị cha con Tử Anh giết chết, kết thúc cuộc đời thăng tiến của một hoạn quan.

2. Triệu Cao nghiêng đổ nhà Tần

Sinh ra, lớn lên trong cục diện chiến tranh quyết liệt. Tuổi thơ của Cao thấm đậm cảnh tang thương. Mẹ bị chết, cha, em trai và Triệu Cao thành hoạn quan. Lúc đầu, Triệu chỉ là một thái giám trông coi xe ngựa phục vụ vua Tần. Nhưng khi được Tần Thủy Hoàng tín nhiệm, giao giữ chức Trung Xa phủ lệnh kiêm giữ ấn tín Hoàng đế, lại được chọn làm thầy dạy học cho con thứ yếu Hồ Hợi, Triệu Cao từng bước vạch kế hoạch trả thù..

Tần Thủy Hoàng quá coi trọng luật pháp, ra tay chém giết người vô tội, lại gấp rút xây dựng nhiều công trình kiến trúc lăng mộ, hành cung không cần thiết, liên tục tăng tô thuế, khiến dân tình khắp nơi nổi dậy chống đối. Cái chết đột ngột của Thủy Hoàng trên đường tuần thú là thời cơ để Triệu Cao ra tay. Hiểu rõ bản chất đố kỵ của Lý Tư, Triệu

Cao chủ động liên kết với Hồ Hợi, thực hiện cuộc chính biến ở Sa Khâu, xé di chúc của Tần Thủy Hoàng, lập di chiếu giả, giết công tử Phù Tô, đưa Hồ Hợi lên ngôi.

Bản thân Nhị Thế Hồ Hợi, vị vua bất tài, không màng công việc trị quốc, lao vào con đường lạc thú. Y phong Triệu Cao chức Thừa tướng, tự do tung hoành “chỉ dưới một người, mà trên triệu người”. Sẵn quyền lực trong tay, Triệu Cao lập tức thanh toán cận thần, con cháu của Tần Thủy Hoàng, thay vào những kẻ bất tài, xu nịnh, giết luôn cả họ hàng Lý Tư để trừ hậu họa, hạ bệ luôn Hồ Hợi. Triệu Cao đã bước lên ngai vàng vô cùng “oai phong, hiển hách”. Nhưng kẻ bất trung, không có lương tri, trả thù cá nhân bằng nhiều thủ đoạn đê hèn như Triệu Cao, sao có kết cục mỹ mãn? Giấc mơ quyền lực mà Triệu Cao lao tâm khổ tứ thực hiện, cũng sớm lụi tàn. Triệu đã trở lại nguyên hình một thái giám, chấp nhận cái chết cay đắng trong tay cha con Tử Anh, năm 207 TCN.

Chúng tôi đồng ý với Hoàn Khoan thời Tây Hán: “Nhà Tần để Triệu Cao đánh xe nên gãy cả xe”. Vương Phu, nhà tư tưởng đầu đời Thanh chỉ rõ: “Nhà Tần mất vì không biết người, lạm dụng kẻ quyền gian mà mất. Nhà Tần giao nước cho Triệu Cao, đến vua giỏi chưa chắc đã giữ nổi nước, huống chi Hồ Hợi”.

Cần nhấn mạnh rằng, Hồ Hợi, kẻ bất tài, phó thác công việc trị quốc cho đội ngũ quan lại bất trung. Tần Thủy Hoàng cũng như Hồ Hợi đã đặt bệ phóng để Triệu Cao trở thành “đại hoạn quan đầu tiên trong lịch sử Trung Quốc làm nghiêng đổ chính quyền nhà Tần”. Âu cũng là bài học cảnh tỉnh cho những bậc quân vương.

TÀI LIỆU THAM KHẢO

1. Hoàng Bắc (1996): *Truyện Hoạn quan Trung Quốc*. Nxb VH TT, HN.
2. Lô Canh (chủ biên) (2000): *Trung Quốc thanh quan cổ sử*. Nxb HN.
3. Tạ Duy Châu (2001): *Kể chuyện cung đình Trung Hoa*. Nxb TP HCM.
4. An Tác Chương (Chủ biên) (1996): *Chuyện những kẻ tàn bạo trong lịch sử*, Nxb VH TT, HN.
5. Trương Được Minh (Chủ biên) (2001): *Hoạn quan Trung Hoa*, tập I, Nxb HNV
6. Will Durant (1998): *Lịch sử văn minh Trung Hoa*, Nxb VH TT (Người dịch Nguyễn Hiến Lê)
7. Lê Giảng (1999): *Các triều đại Trung Hoa* Nxb TN, Hà Nội.
8. Vương Tuệ Mẫn: *100 danh nhân có ảnh hưởng đến lịch sử Trung Quốc*, Nxb VH TT (Người dịch TS. Nguyễn Văn Dương).